

مساجد اولیہ ایران

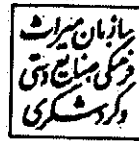
از آغاز تا دورہ حکومت سلجوقیان

از: بادشاہ فیستر

برگردان: فرامرز نجد سمیعی

بازینہ یاد آور پاکی هاست

موزیم هنر اسلامی

موسسه فرهنگی انتشاراتی پازینه

میدان انقلاب، اول خیابان کارگر جنوبی، پست گشتاسب، شماره ۴ طبقه همکف
تلفکس: ۵۶۹۵۱۵۲۲ و ۵۶۹۷۵۲۴۶ و تلفن همراه: ۰۹۱۲ ۱۰۵۴۰۹۸
www.pazine.ir

چاپ اول: بهمن ۱۳۹۲
نشر و سرمایه گذار: پازینه
تمامی حقوق این اثر محفوظ است
نام کتاب: مساجد اولیه ایران از آغاز تا دوره حکومت سلجوقیان
نویسنده: باربارا فینستر
ترجمه: فرامرز سجعی
مطبع: جلد، خسرو نوروز زاده چگینی
تنظیم آلبوم عکس ها: ترانه شعبانی
نشر: پازینه با همکاری علمی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور، پژوهشگاه باستانشناسی
مطبع: گرافیک
چاپ: سپید
مطبع: کاوا
شماره: ۱۰۰۰
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۸۰-۰۰۵-۸

سرشناسه: فینستر، باربارا، Finster, Barbara
عنوان و نام پدیدآور: مساجد اولیه ایران از آغاز تا دوره حکومت سلجوقیان
مشخصات نشر: تهران: پازینه، ۱۳۹۲.
مشخصات فیزی: ۲۴۴ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۸۰-۰۰۵-۸
وضعیت فهرست نویسی: فهرست
پادداشت:
عنوان اصلی: Frühe iranische Moscheen: vom beginn des islam bis zur
seldschukischer herrschaft, 1994
موضوع: مسجد - ایران - تاریخ معماری اسلامی - ایران - ایران - تاریخ - ۲۰ ق.
۹۰۵ ق.
شناسه افزوده: سجعی، فرامرز، مترجم
رده بندی کنگره: ۱۳DSR/۵۰۹۱۵/۱۳۹۲
رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۰۴۳
شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۰۷۳۷۰

قیمت: ۳۵۰۰۰۰ ریال

باسمه تعالی

از ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد
عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد
مسجد نماد پاکی و وحدت است، به زیبایی دیگر محل سجود و خضوع به درگاه حضرت حق
و در واقع عظمتش در معنویت آن است. بدیهی است که مسجد مقدس ترین، اجتماعی ترین و
سرنوشت سازترین مکان حضور مسلمانان است.

اولین مسجدی که در اسلام بر مبنای ارزش های دینی بنا گردید، مسجد قبا بود که پس از
هجرت رسول خدا (ص) از مکه، در شهر مدینه ساخته شد. از آن تاریخ به تدریج احداث
مساجد در تمامی کشورهای اسلامی و خارج از شبه جزیره نیز رواج پیدا کرد.

پس از مسجد قبا مسجد بصره و مسجد کوفه است، که اولی در سال چهاردهم و دومی در سال هفدهم
هجری در عراق امروزی بنا گردیدند. طبق اسناد تاریخی، مقارن همین سال نخستین مسجد
اسلامی در ایران و در شوش با اینست هخامنشی ساخته شد.

این مسجد به دستور ابوموسی اشعری فرماندار بصره احداث شد.

نفوذ و گسترش همه جانبه اسلام موجب شد تا شکل، نوع و کارکرد مساجد، تحول و تنوع پیدا
کند. به طوری که معماری و تجلی حقیقت در آن ها در ابعاد متنوع و متکثر مساجد سلطانی،
امیانی و مردمی نمود یافت که در جای خود محل بحث ها و پژوهش های فراوانی است.

اما از نظر تاریخی؛

بررسی متون تاریخی و گزارش های سیاحان و جغرافی نویسان اسلامی یکی از منابع معتبر
پژوهش درباره مساجد محسوب می شود. کتاب حاضر یکی از کتب این نوع دربار
شکل، ساختار و تحول مساجد اسلامی در قرون اولیه تا دوره سلجوقی است. محقق این
کتاب با ظرافت و دقت فراوان توانسته است با آگاهی از کلیه منابع و مأخذ معتبر، مجموعه
پژوهشی، علمی، دقیق و وزینی را در اختیار مخاطبان قرار دهد.

نکته دیگر در باب ترجمه روان و گویای کتاب است. این کتاب توسط مترجم برجسته و
پیشکسوت میراث فرهنگی کشور - جناب آقای فرامرز نجدسمیمی - ترجمه شده است.

ایشان با تسلط همه جانبه ای که به زبان آلمانی و دانش باستان شناسی دارند، موفق شده اند
برگردان دقیق، صحیح، روان و کم نظیری را عرضه نمایند.

برای حسن ختام، وظیفه خود می‌دانم از مساعی ارزنده مدیریت وقت پژوهشکده باستانشناسی، جناب آقای فرامرز نجدسمیمی (مترجم گرانقدر) و جناب آقای محمدعلی مخلصی (پژوهشگر ارزنده) قدردانی کند. آنان با همکاری های علمی و مساعدت های معنویشان، فرصت ارائه خدمت فرهنگی را برای نشر یازینه فراهم کرده اند.

سیدعلی اصغر شریعت زاده

مدیر مسئول نشر یازینه

www.ketab.ir

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه مترجم
۱۳	پیش‌گفتار مؤلف
۱۶	۱- مقدمه
.....	۲- چکیده تاریخی
۲۰	۱- روابط حضرت محمد(ص) با زردشتیان
۲۲	۲- فتح
۲۶	۳- روند اسلامی شدن
۲۸	۴- بنای مساجد
۳۵	۵- امویان
۴۳	۶- عباسیان
۴۸	۷- دولتهای کوچک
.....	۳- تعریف کلی مسجد و مصلی
۶۰	۱- مسجد
۶۶	۲- مصلی
۶۷	۳- موقعیت مساجد
۶۹	۴- بانیان
.....	۴- مسجد ستوندار
۷۵	۱- سرآغاز
۷۸	۲- صفات اختصاصی
۸۱	الف) مسجد ستوندار ساده
شوش - اصطخر - سیراف - دامغان	

۹۳	 (ب) مسجد ستوندار با تقسیم‌بندی داخلی
	اصفهان - اردستان - نائین - اصفهان
۱۰۶	 ۳- مساجد با پایه‌های مستطیل شکل
	یزد - فهرج - ساوه
۱۱۳	 ۴- جمع‌بندی
	۵- طرح‌های اصلی گوناگون
۱۱۷	 ۱- مسجد ستوندار
	الف) مسجد ستوندار حیاط‌دار
	فسا - جرجان - شوشتر
۱۱۹	 (ب) مسجد ستوندار بی‌حیاط
	بلخ - هزاره
۱۲۷	 ۲- الف) مساجد ستوندار کوچک حیاط‌دار و بی‌حیاط
۱۲۹	 (ب) مساجد کوچک با سالن تقسیم‌بندی نشده عریض
۱۳۱	 ۳- مساجد با بنای مکعب شکل
	۶- مساجد گنبددار
۱۳۳	 ۱- مساجد گنبددار ساده
	یزد : دوازده امام - مزار شیرکبیر
۱۴۳	 ۲- مساجد سرسرادار
۱۴۶	 محمدیه - لشکری بازار
۱۴۸	 ۷- مساجد ایوان‌دار
	۸- عناصر مجزا

۱۵۰	۱- ستونها
۱۵۶	۲- شکل قوسها
۱۶۰	۳- گنبدها، شکنجهها
	۹- ساختارهای ویژه
۱۶۳	۱- محراب
۱۸۰	۲- منار
۱۹۲	۳- ورودی اصلی با تزیینات معماری
۲۰۲	۴- حوضها و زیاده
۲۰۹	۱۰- تزیینات
۲۱۳	۱- تزیینات آجری
۲۱۹	۲- گچبری
۲۳۵	۳- نقاشی
۲۴۴	۱۱- جمع بندی
۲۴۹	۱۲- فهرست مساجد استوار و مستحکم
۴۱۹	۱۳- فهرست مساجد ذکر شده در منابع
۵۱۰	۱۴- فهرست اختصارات منابع یاد شده
۵۱۶	۱۵- فهرست اعلام
۵۵۷	۱۶- پانویس ها
۵۸۷	۱۷- آلبوم عکسها

مقدمه مترجم

کتاب حاضر که اینک تحت عنوان «مساجد اولیه ایران» ترجمه و چاپ شده است اثری از خانم دکتر باریار فینستر است. خانم دکتر فینستر در رشته‌های علوم اسلامی و تاریخ هنر و باستان‌شناسی در دانشگاه‌های ارلانگن و توبینگن (آلمان)، گرانا (اسپانیا) تحصیل کرده است. وی در سال ۱۹۶۶ میلادی از دانشگاه توبینگن با نگارش رساله‌ای پیرامون «مسجد اموی» در دمشق دکترا گرفت و در سال ۱۹۸۸ میلادی، با رساله‌ای تحت عنوان «مساجد اولیه ایران» استاد دانشگاه ارلانگن شده است. خانم فینستر از سال ۱۹۷۲ تا ۱۹۷۸ میلادی از طرف انجمن پژوهشی آلمان سفری تحقیقاتی به ایران داشته و از طرف مؤسسه باستان‌شناسی آلمان در بغداد در حفاری‌های اروک و تل‌ال‌اوخیدر شرکت کرده و در صنایع دستیار علمی مؤسسه باستان‌شناسی آلمان در پژوهش‌های بناهای باستانی و اسلامی یمن بوده است.

ترجمه کتاب خانم فینستر با توجه به اصطلاحات معماری بی‌شمار و تخصصی کار دشواری بود. علاوه بر آن اسامی خاص بسیار زیادی که خانم فینستر از آنها استفاده کرده است کار را دشوارتر می‌کرد. در اینجا لازم می‌دانم از دوست و همکار عزیزم آقای دکتر ناصر نوروززاده چگینی که ویرایش این کتاب را نیز مثل همیشه پذیرفتند و در حل مشکل این اسامی و تلفظ درست آنها کمک بسیار بزرگی کردند سپاسگزاری کنم. البته امکان اشتباهاتی در بازنویسی اسامی خاص که لاتین آنها به همان شکل که خانم فینستر در کتاب خود آورده در کنارشان قرار داده شده است باز

هم وجود دارد. ضمناً باید یادآور شوم که دو فهرست ارایه شده از مساجد توسط خانم دکتر فینستر در پایان کتاب با الفبای لاتین تنظیم شده است که در برگردان کتاب برای حفظ امانتداری و مخدوش نشدن نظم داده شده به همان شکل آمده است.

در پایان باید از دوست و همکار عزیزم آقای علی صدراپی مدیر وقت گروه اسلامی پژوهشکده باستان‌شناسی که با پی‌گیری‌های مصرانه ترجمه این کتاب را امکان‌پذیر ساختند و همچنین دوست بسیار عزیزم آقای دکتر شهریار عدل که متن کتیبه‌های مناره تاریخانه دامغان و مناره مسجد جمعه سمنان را که مقالاتی در موردشان در Studio Iranica شماره 1 و 4 منتشر کرده‌اند در اختیارم قرار دادند و نیز از دوست و همکار عزیزم آقای دکتر محمد مرتضایی که چون همیشه با راهنمایی‌های بسیار سودمندشان مرا یاری دادند سپاسگزاری و قدردانی کنم.

همچنین از دوست و همکار عزیزم آقای محمد علی مخلصی که با صمیمیت زیاد نظارت و بازبینی و اصلاحات کتاب حاضر را تا مرحله چاپ بر عهده گرفتند تشکر می‌کنم.

از جناب آقای سید علی اصغر شریعت زاده مدیر محترم نشر پازینه نیز با صبر و حوصله و دقت بسیار امکان چاپ این کتاب را فراهم آوردند سپاسگزارم.

از سرکار خانم شهره فلاحتی نیز که باز هم همچون گذشته با صرف وقت و دقت زیاد دستنویس مرا تایپ کردند سپاسگزاری می‌کنم.

پیشگفتار مؤلف

هدف از کار حاضر بر عهده داشتن سهمی عمده در تکامل مساجد چهار ایوانه سنتی ایران دارای گنبد است که ایجاد آنها باعث اختلاف عقاید و نظرات شدید در منابع شده است. در این میان بیشتر سعی شده است تا سوابق و تاریخچه بحث روشن شود و این بدین معنی است که تکامل مساجد اولیه ایران تا زمان پیدایش «مساجد سنتی ایران» پی گیری شود.

چاپ این کار به دلایل مختلف به تعویق افتاد و این بدین خاطر نبود که امیدوار باشم چند جای دیگر را هم ببابم. بدین ترتیب مثلاً منطقه ماوراءالنهر و خراسان و در واقع بیرون از خاک فعلی ایران، در اصل کنار گذاشته شد و من فقط توانستم به عنوان نقل قول نمونه های معروف را بدون اینکه آنها را بشناسم در فهرست وارد کنم. از این رو حد و حدود به سمت شمال محدود می شود که امیدوارم در آینده نزدیک این خلاء پر شود.

البته تاریخگذاری نیز دقیق نیست. اینکه آیا بناهای دیگری نیز به دوره پیش از سلجوقی تعلق دارند، باید بناهای خیلی بیشتری مورد بررسی قرار می گرفت. در چهارچوب برنامه بررسی بناها امکان پذیر و قابل پیش بینی نبود. از این رو ابعاد و اندازه ها فقط در صورت برداشت، ارائه شده اند. بناهایی مثل مساجد جامع تبریز، قزوین و دزفول که نتایج مطالعه و بررسی آنها منتشر نشده است ارائه نشده اند.

هنر غزنویان مجموعه‌ای خاص خود است که در اینجا فقط گذرا به آن اشاره می‌شود. در مواردی تاریخگذاری «تا دوره حکومت سلجوقیان» زمانبندی متأخری است.

تا زمان آماده شدن متن (۱۹۸۵) تحقیقات مهمی منتشر شده‌اند که البته فقط در مواردی مورد توجه قرار گرفته‌اند. با وجود همه نواقص مایل هستم کار را به این امید که کارهای منتشر شده تجدیدنظری شده باشد و دستکم مورد اظهارنظر دیگری قرار گیرد، ارائه دهم.

فکر این کار سالهای خیلی پیش در گفتگویی با ا. گرابار O.Grabar به سرم افتاد. امکان عملی شدن این پروژه را مدیون مجمع تحقیقات آلمان Die Deutsche Forschungsgemeinschaft هستم که با اختصاص کمک هزینه تحصیلی برای کار میدانی (۱۹۷۲-۱۹۷۸) و تهیه طرح نهایی شرایط لازم را برایم فراهم آورد. از مؤسسه باستان‌شناسی آلمان شعبه تهران برای چاپ کارم سپاسگزارم. از این‌رواز همه همکاران این مؤسسه در تهران که مرا پذیرا شدند، تشکر می‌کنم. با آزاد گذاشتن خانم ب. گرونه والد B.Grünwald، عکاس مؤسسه باستان‌شناسی آلمان شعبه تهران یک سری عکسهای زیبای بی نظیر در استان خراسان تهیه شد.

تشکر از آقای دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی برای حسن نیت و حمایت‌های ایشان که از این طریق توانستم در محدوده اصفهان کار کنم و علاوه بر این در نتایج تحقیقات ایشان مشارکت داشته باشم برایم جای بسی افتخار و خرسندی است. نقشه‌های مسجد نائین و محمدیه را مدیون ایشان و همکاران‌شان هستم. از آقای دکتر دانشدوست نیز که کمکهای ایشان در استان خراسان نصیبم شد و توجهم را به مسجد قائن جلب کردند باید سپاسگزاری کنم. از آقای دکتر محمدیوسف کیانی برای کمکهای بیدریغ و مهمان‌نوازی ایشان در گرگان و نیز آقای سرفراز که حق‌ریات در تبریز و بیشاپور را سرپرستی می‌کرد تشکر می‌کنم.

البته بدون کمکهای دوستانه همکاران ایتالیایی از ایزمئو نمی توانستم در اصفهان بدان گونه که برایم میسر بود کار و زندگی کنم. جا دارد در وهله اول از آقای ا. گالدیری E.Galdieri، پروفیسور او. شرانو U.Seerrato و دکتر ر. پائونه R.Paone، آقا و خانم ر. بوئی R.Boenni برای مهمان نوازی و محبت های شان نسبت به خودم تشکر کنم.

از خانم دکتر زینویه دولفوس G.Dollfus و دکتر ژان پرو J.Perrot از هیات فرانسوی شوش و آقای دکتر د. وایت هاوس از هیات انگلیسی در سیراف نیز باید تشکر کنم. از خانم گروونه والد و آقای ا. اکشتاین E.Eckstein برای همراهی در سفر (غالباً تحت شرایط سخت) باید به ویژه سپاسگزاری کنم. در خاتمه از همه دوستان ایرانی برای کمکها و پذیرا شدن و بیشتر از همه مردم روستاها تشکر می کنم.

آقای و. فون گلن W.Von Gehlen نقش های لازم برای چاپ را از نوکشید و آماده کرد. از خانم دکتر آ. ایلجین A.Iljin برای ترجمه منابع روسی تشکر می کنم و همچنین از خانم دکتر ای. بالدوف E.Balduf. از آقای پروفیسور دکتر م. ماینکه M.Meinecke نیز برای کپی از عکس شماره ۱ صفحه ۳۳ آلبوم عکس ها از مجموعه عکسهای کتابخانه موزه هنرهای اسلامی موزه ملی برلین، بنیاد تمدن پروس سپاسگزارم.

بایرگ، اکتبر ۱۹۹۰

۱- مقدمه

راه رسیدن به هنر ایرانی، به ویژه اماکن مقدس، صد سالی است که غالباً به وسیله محققان اروپایی دشوار شده است. تصویر تاریخی هنر ایران تا آنجا که تاکنون در برابر دید ما قرار دارد، تا حد زیادی با تمایلات سرکش، یعنی در مواردی با رنگ و لعاب ناسیونالیستی تعیین و مشخص شده است. این موضوع با محققان قرن پیشین مثل اوژن فلاندن E. Flandin، پ. کوست P. Coste، ج. دیولافو J. Dieulafoy و نیز محققان قرن حاضر مثل ف. زاره F. Sarre، ا. دیتز E. Diez و ا. هرتسفلد E. Herzfeld که از جمله ایران و گنجینه‌های هنری‌اش را کشف کرده‌اند، مشتاقانه قابل توضیح است.^۱ این شور و شوق با آندره گدار A. Godard زمانی به نقطه اوج رسید که طرز فکر ناسیونالیستی بر اروپا و خاور نزدیک تسلط یافته بود. گدار در عشق خود به ایران چنین طرز فکری را در کارهای علمی‌اش دخالت داد و بدین وسیله سنوالاتی را مطرح ساخت که تا امروز در کارهای باستان‌شناختی و تاریخ هنر تأثیر گذاشته‌اند.^۲ ما هم اصالت و استمرار به عنوان مثال جزئی از آنها هستند. استمرار همواره حتی در کشورهای دیگر عموماً به عنوان معیار آثار هنری قرار می‌گیرد و جلوی دید را برای تغییر و نوسازی سد می‌کند. این در بررسی دوره‌ای مثل دوره اسلامی که دوره کاملاً جدیدی است مانعی بر سر راه است. هنر اسلامی به عقیده گدار چیزی جز ادامه هنر ساسانی نیست: اصول هنر ایرانی - اسلامی که کاملاً در تاریکی قرار دارد نیازی